

ՈՒՍՈՒՄՆ ՀԵՂԵՏԵՍԵՆՕՐԵԼՅ

8 ՓԵՏՐՈՒՍ

Ա. Տ Ա Ր Ի 1861

ԹԻՒ 11

Զ Ա Ր Մ Ա Ն Ք

Սէրը Բուսոյի սկզբունքն ունի.

Մեր քանի մը յօդուածներուն մէջ, ինչպէս կը ըսենք, ոմանք, չենք գիտեր ինչ պէս, Ժան Ժազ Բուսոյի կարծիքներ տեսնել կ'երեւակայեն: Մեզի կ'երեւի թէ աւանկ կարծողները կամ մեր գրածներն հասկըցած չեն, և կամ Ժան Ժազ Բուսոյին որպիսի որ ըլլալը չեն ճանչցեր: Մեր գիտաւորութիւնը, մեր նպատակն ու մեր ոգին մեր թերթին հրատարակութենէն հետէ շատ անգամ յայտնեցինք. բայց և այնպէս որպէս զի աղէկ հասկըցուի թէ Արեւմուտքէն արեւ ծագել տեսնելու պէս է. մեր յօդուածներուն մէջ Բուսոյի վարդապետութիւն տեսնելը, հոս նախ Ժան Ժազ Բուսոյին կենացն, անոր գրութիւններուն ու կարծիքներուն վրայով տեղեկութիւն մը տանք, ու ապա մեր ու անոր սկզբանցը համառօտ գուգակչիւն ընենք: Միայն կ'ուզենք որ մեր ընթերցողները գիտնան թէ Բուսոյի վրայ պատմական տեղեկութիւն մը տալով, մեր միտքն ան հեղինակը պարտաւել չէ. մենք անիկա կը յարգենք, թէպէտ անոր կարծիքներուն շատերը գիտնական տեսութեամբ ալ մեզի համար ողջամիտ ու շիտակ չեն: Մեզի պէս ու մեզի նման սխալական մարդոց անձերն ու կարծիքները չափաւորութեան ոգւով յարգած ատեննիս, ոչ ապաքէն ազատ ենք ճշմարտութիւնն ըսելու, երբոր մեր անձնական տեսութեանն ու փորձառութեանը հակառակ կը տեսնենք: Ինչպէս ուրիշ անգամներ ըսած ենք, Ժամա-

նակագրական սխալը մեծամեծ սխալն էրուն մէկն է, և Ժամանակագրական սխալ մը ոչ միայն պատմութեան մէջ կ'ըլլայ, այլ և շատ անգամ կարծիքներ ու սկզբունքներ գատելու մէջ: Դարերու հետ կարծիքներ ու սկզբունքներ ալ կ'անցնին. ինչպէս որ 1761ը. 1861 չէ, անանկ ալ 1861 ին կարծիքներն ու սկզբունքներն 1761 ինը չեն: Մեր բարեկամները որ վերոյիշեալ բիծը մեր վրայ շփել կ'ուզեն, ատ սխալման մէջ են: Ս'երեւի թէ ատ կարծիքներուն մեր Դաստիարակութեան և Իրաւանց յօդուածները առիթ տուած են. բայց իննեւտասներորդ դարուն մէջ յիշեալ նիւթերուն, այսինքն ընկերութեան ու Դաստիարակութեան վրայ Բուսոյաբար խորհող մը ոչ միայն մեր բարեկամներուն պէս Ժամանակագրական սխալ հաշիւ մը (անագրոյն) ըրած կ'ըլլայ, այլ ինք Ժամանակագրական սխալ մը կ'ըլլայ, ըստ որում ինքզինք 1761 ին կարծած կ'ըլլայ. մենք գոհութիւն Աստուծոյ 1861 ին մէջն ենք: Հիմա Բուսոյի պատմութեանը գանք:

Ժան Ժազ Բուսոյ հռչակաւոր հեղինակը 1712ին Ժընէվ կոչուած քաղաքը ծնաւ. և նոյն քաղքին Ժամագործի մը որդի էր: Անոր դաստիարակութեանն աղէկ հոգ չտարուեցաւ. գրեթէ քանի մը Ռոմաններ ու Պրուտարքոսի Վարս կոչուած գիրքը մինակ կարդալով կը շատանար: Նախ Գըրչութեան (*Լէր*) մտաւ Ատենադպրի (Լըբէֆէ) մը քով, որն որ անոր քիչ ատենէն ճամբայ տուաւ. յետոյ Փորագրողի (Լըպօր) մը քով մտաւ, բայց անկէ ալ ելլելով՝ առանց ապրուստի միջոց մ'ունենալու, երբոր հասաւ Անսի որ Սալոյայի

մէջ քաղաք մի է, Մատամոր վարէնս ա-
նունով տիկին մը անիկա իր քովն առաւ
ու մօր պէս կը խնամէր: Անկէ ալ ելելով
սպասարանութեան մօտ: Յետոյ Զվի-
ցերայի Լօզան քաղաքը երաժշտութիւն
կը սորվեցընէր: 1732 ին Փարիզ գնաց,
ուր աննշան կերպով կ'ապրէր, այնպէս որ
ան առեւնը Սարտենեայի Համպերի քաղա-
քը բնակող Մատամ վարէնսին նօրէն ապա-
ւինելու ստիպուեցաւ, և անոր քով մերթ
Համպերի ու մերթ անոր մօտ եղող Հար-
մէթ անուն գեղեցիկ գեղը բաւական եր-
ջանիկ օրեր անցուց: Աս միջոցին Ռուսոյ
մերթ ուսմամբ ու մերթ իր բարերարին
խնամ տանելով կը զբաղէր: Յիշեալ տիկ-
նոջ ջանքովը 1740 ին Լիօնի Առաջին — ի-
րաւարար (կրօն — իրէվօ) Պ. Մապլին քով
մտաւ, ուր զրեթէ տարի մը կենալէն ետ-
քը նօրէն 1741 ին երկրորդ անգամ Փա-
րիզ գնաց: Աս քաղաքին մէջ թուանը-
շաններով երաժշտութիւն նշանագրելու
(նոթէ) նոր հնարք մը գտաւ. թէպէտ աս
բանէն բախտի մեծամեծ յոյսեր ունէր,
սակայն շատ քիչ յաջողութիւն ունեցաւ.
Բայց և այնպէս պաշտպաններ պակաս չե-
ղան. և վեհեօրիկի Գաղղիական դեսպանը
Պ. տը Մոնթեկիւ անիկա իբրեւ քարտու-
ղար իրեն հետ տարաւ: Ասկէ ալ շատ ջան-
ցաւ հրաժարելով, 1748 ին դարձեալ
Փարիզ եկաւ, ուր Արքեւնի կալուածա-
պետ (ֆէրմիէ Ժէնէրալ) Պ. Տիւֆէնին քով
գրադրութեան պաշտօն կը վարէր: Աս
միջոցին Թերեզա անունով աղախնոյ մը
հետ բարեկամանալով, յետոյ անոր հետ
ամուսնացաւ: 1749 ին Տիֆոնի Ճեմարա-
նին առաջարկած սա խնդիրը թէ՛ գիրո-
ւեանց ու արուեստից յառաջադիմութիւնը Բա-
րոյ պալատութեան ինչ հասարակական նպաստա-
հարկոյ եղաւ, Ռուսոյին հանձարն արթն-
ցուց: Ռուսոյ՝ աս խնդրոյն վրայ գրելու
մրցողներուն մէկն եղաւ, և թէպէտ ինչ-
պէս կ'ըսուի՝ Տիտոյի խորհրդովը, քա-
ղաքակրթութեան գեղեցիկ պատուէն ե-
ղող արհեստներու դէմ գրեց, բայց և
այնպէս մրցանակն առաւ: Աս յաջողու-
թեամբ Ռուսոյի համբաւն սկսաւ: Ասոր
վրայ Ռուսոյ անկախ ըլլալ փափաքելով,
գրադրութեան պաշտօնը ձգեց ու երա-

ժշտութեան կտորներ ընդօրինակելու ըս-
կսաւ: Աս արհեստին մէջ՝ պարապ ժա-
մանակներն իր ճաշակին յարմար աշխա-
տութիւններու զբաղելով, ազգի ազգի
նիւթոց վրայ քիչ ժամանակի մէջ շատ
գործքեր հրատարակեց: 1752 ին հրատա-
րակեց Իդի գեղղուկ (Տըվէն Կըլիւթ)
կոչուած գուսաներգութիւնը (օֆերա) որ
մեծ համբաւ ստացաւ. Գալիլէան երա-
ժշտութեան վրայ նամակ մը որ նոյնպէս
հաջակաւոր եղաւ. բայց Նաթի անունով
կատակերգութիւնը պատիւ չգտաւ: Յե-
տոյ 1753 ին նոյն Տիֆոնի Ճեմարանին
առաջարկած մէկ ուրիշ խնդրոյն, այսինքն՝
Մարտի մէջ եղած անհասարակութեան հագմանը
վրայ ճառ մը հրատարակեց: Աս ճառին
հրատարակութեան քիչ ետքը Ժընէվ
գնաց. հոն ազէկ ընդունելութիւն գտաւ.
և Հասարակապետութեան (Ժընէվ ան ա-
տեն ուսմակապետական Հասարակապետու-
թիւն էր) քաղաքացի գրուելէն ետքը,
Փարիզ գալով՝ գիտնոց Մեկենասունհի
Մատամ Տիֆինէին հետ բարեկամացաւ
որն որ 1756 ին Մորմորանսիի հովտին մէջ
անոր Անպատանոց (Էրմիթ) մը շինել
տուաւ. հոն Ռուսոյ 1759 ին նամակի ձե-
ւով նոր Հելլի կոչուած բովանդակ, ու 1762
ին դաստիարակութեան վրայ Էթիկ կոչ-
ուած փիլիսոփայական ճառը գրեց: Աս
երկու գործքը Ռուսոյին ամենէն մեծ
համբաւը վաստակեցին: Բայց վերջինին
մէջ կրօնքի վրայ մեծ ազդեցութեամբ խօ-
սելուն համար՝ սկսաւ հալածուիլ: Փա-
րիզի խորհրդանոցին մէջ վճիռ տրուեցաւ
որ ձեռքբալ ըլլայ. նոյնպէս Ժընէվի մէջ
դատապարտուեցաւ, ու դահճի ձեռքով
գիրքը հրապարակաւ այրուեցաւ: Ռուսոյ
Նեօլաթիլի իշխանութեան մէջ Մօթիէ —
Թրալէր կոչուած գեղն ապաստանած,
բաւական ժամանակ զարմանալի կերպով,
այսինքն վարձ շինելով ու Հայու հանդերձ
հագած կ'ապրէր: Հոս իր Էթիլին պաշտ-
պանութեանը համար Փարիզի արքեպիս-
կոպոսին կոնդակին դէմ, Թոմա Գերա-
պայծառ Պոմոն անունով պատասխանն, ու
իր գիրքը դատապարտող Ժընէվի խոր-
հուրդին դէմ Էթիլին գրած Թոմա Գերա-
նունով նամակներն հրատարակեց: Բայց

սիկա բաւական ընդարձակ խրամ մը, բաւական մեծ վիհ մի է մեր և անոր մէջ տեղը . հարիւր տարուան փորձառութիւնը մեզի շատ ճշմարտութիւններ սորվեցուցած, շատ սկզբունքներ յայտնած է, զորոնք Ռուսոյ եթէ գիտցած ըլլար, չենք երկբայիւր ըսելու թէ իր կարծիքներէն մէկ քանին կ'ուղղէր կամ գէթ կը չափաւորէր:

Ս'եր յօգուածներուն, և առանձինն Դաստիարակութեան և Իրաւանց յօգուածներուն մէջ յայտնած սկզբունքներն ուս գալով կ'ըսենք թէ Անոնք Ռուսոյին սկզբունքներուն և անոր փիլիսոփայութեանն ուղղակի հակառակ են: Նախ պէտք է գիտնալ թէ մենք որ և իցէ սկզբունք ոչ թէ փիլիսոփայէ մը կ'առնենք, այլ գիտութենէ . և գիտութիւնը ոչ թէ փիլիսոփայի մը անձնական մտածութիւններուն արգիւնքն է, այլ դարեւ դար բազմապատկուած մարդկային փորձառութեան դործնական դասերէն յառաջ եկած եղելութիւններու արտադրեալ մըն է: Ռուսոյ՝ իբրեւ փիլիսոփայ՝ իր հանճարովը միայն տրամաբանելով, քանի մը մասնաւոր նիւթերու, օրինակի համար՝ քաղաքակրթութեան յառաջ բերած արգիւնքին վրայ խօսած ատենը, կարծեց թէ գիտութեանց ու արուեստից յառաջադիմութիւնը մարդուս բնածին բարոյականութիւնն ապականած է: Ա'երեւի թէ Ռուսոյի դարուն տակաւին խաչ վիճակն անոր աս կարծեսց միտելուն առիթ տուաւ: Ռուսոյի ժամանակը մարդկային ազատութեան գաղափարը դեռ իր ծանրաչափին պարզութեան կէտը բարձրացած չէր: Քաղաքական ու եկեղեցական բացարձակ միապետութեան ուժէն թմրած անգործ ու գիներ կը կարծէին թէ՝ ան երկու դրութեան գէմնոր ոտք ելող ազատ գաղափարները մարդկային բարոյականութեան մթնոլորտն ապականող հովեր են: Ազատասէր Ռուսոյ, որ խօսելու համար ազատութիւն կ'ուզէր, կը վախնար կամ մանաւանդ բնական ազգամամը կը գուշակէր թէ՝ իր ժամանակն ան սկզբունքներուն չպիտի հանդուրժէ, և թէ՝ իր գլուխն անէծքի ու հալածանաց քարերը պիտի տե-

ղան, ինչպէս որ քիչ մը ետքը պատահեցաւ երբոր Էմիլը հրատարակեց: Արդարեւ Լուի հնգետասներորդին դարը ոչ միայն Ռուսոյին, այլ և մեզի համար ալ տակաւին ամենաստտիկ բռնութեան, այն է՝ կարծեսց գէմ բռնաւորութեան դար էր: Ռուսոյ տեսնելով թէ իր դարը՝ թէ և գիտութեանց ու արուեստից յառաջադիմութեան դար՝ մարդկային մոթին վրայ հեղինակութիւն բանեցրնել կ'ուզէ, որ արդարեւ մարդկային բարոյականութեան ամենամեծ սխալներուն մէկն է, անկէ հետեցուց թէ քաղաքակրթութիւնը մարդկային բարոյականութիւնը չճանչցող սկզբունք մըն է . և կարծելով թէ բնութեան վիճակը (էթա պըլա նաթիւր) մինակ կրնայ մարդուս կարծեսց ազատութեան իրաւունքը շնորհել, Գոթիքս սօխալ գործքին մէջ՝ ընկերութեան դեմ յարձակում մ'ըրաւ, և ընկերութիւնը եղծանող սկզբունք մը յայտնեց ըսելով թէ՝ ընկերութիւնը երեւակայական դաշնադրութեան մը վրայ կը կայանայ: Թէպէտ Ռուսոյին աս սկզբունքը ոչ այնչափ հակառակ ընկերական (սոցիալ) ոգւոյ մը յայտարարութիւն էր, որչափ՝ իր ժամանակին ընկերութեանը մէջ չվայելած ազատութիւնը՝ բնութեան վիճակի մէջ չ'այելելու փափաք կամ իղձ մը . սակայն և այնպէս Ռուսոյ սխալեցաւ: Ռուսոյ փոխանակ ըսելու թէ գիտութեանց և արուեստից յառաջադիմութիւնը մարդկային բարոյականութիւնը կ'ապականէ, մանաւանդ ըսելու էր թէ՝ մարդկային բարոյականութիւնն ապականութենէ ազատելու համար, գիտութեանց ու արուեստից յառաջադիմութիւն պէտք է . և Ռուսոյ ասիկա անշուշտ ըսած պիտի ըլլար, եթէ իր դարուն յառաջադիմութեանը վրայ արժան եղածէն աւելի համարում ունեցած չըլլար, կամ՝ եթէ գիտցած ըլլար թէ՝ Պուրպոնի Դուքսին դարուն՝ Բալմէրսթընի դար մը կրնայ յաջորդել: Պուրպոնի Դուքսէն մինչև Բալմէրսթըն հարիւր տարուան և աւելի միջոց մըն է . և վերջին հարիւր տարիներու յառաջադիմութեանն ըրած քայլերուն արագութեանը նայելով կրնանք ըսել թէ ամեն մէկ հարիւր տարի հազար տարի է:

ԲԵՐԵՍԷՐ ԽՆԵՍԵԿԱԼՈՒ ՀԻՍ*

Ս. ՓԻՊՉԵԱՆ ՎԱՆՈՒՑ

Մատուցէք ինձ զքնար ձեր զուարթունք
Աստեղանշոյլ պճնեալ ծաղկամբք երկնայնովք,
Եւ դու՝ Անմահ Սէր՝ անց ըզթելոս դրդեա
Վարդափետուր քոյին թեովք,

Ուստի՝ թուցեալ գան Նազուհիքդ հոյլ ի հոյլ
Ի ստուերամած ոլորտս երկրի լոյս սփռեալ,
Որպէս լուսին հերձեալ զամպոց վարագոյր.
Լողայ յաւերս և ծովս ի մռայլ.

Մինչդեռ գթով աջ կարկառեն օգնութեան
Տառապելոյն որ գնայ ի վիհ թաւալգլոր՝
Առ երկրաւոր խոնարհութեանդ՝ ոչ քանի
Դոյզն երեւն փառք երկրաւոր:

Ով նազելի շառաւիղք հօր դիւցազին,
Հրեշտակք իցէք գոգեալք յամբիժ այդ մարմնի.
Այլ զինչ ասեմ. . . զայդ սրտաբուլիս արտասուս
Ոչ իսկ զուարթուն երկնից ունի:

Ոչ փառք երկրիս՝ ոչ մեծութիւնքն և վայելք
Առաքինեացդ հանդէպ շընորհ ինչ գրօին.
Այլ վեհագոյնք դուք քան զաշխարհ՝ ընտրեցէք
Ձեզ զանձկութիւնս և վիշտ նորին:

Ի գրգասուն մարմնի սնուցեալ ոգի պերճ՝
Ի հայրենեաց մատչիք բագին անվեհեր,
Եւ ողջակէզ նուիրէք հաճոյ զգեղդ և ախ
Ի սէր Ազգին՝ առ Երկնից սէր:

Ի զձեզ լըռինն օրհնէ արտօսըր տնանկին,
Եւ հուսկ հառաչ ի մահու սեամս հասելոյն.
Ձեզ՝ ժողովեալ զորդիսն այրին անձկայրեաց
Մնչէ աղօթս ՚ի մուտս արփւոյն:

Որբըն մանկիկ ուժ կեանք թըւէր անապատ՝
Ոչ արտասուէ՝ բայց առ սրտին ցնծութեան.
Եւ ծերունին խնդրէ յերկնուստ ձեռնամած
Բամբշանցդ աւուրս երջանկութեան:

Ազէ՝ ոգի Հայրենական՝ նոր ծաղկունս
Ի ճակատուդ յաւել ՚ի հիւս սարդենեաց.
Եւ դուք Շուշանք՝ Սանդուխտք՝ պըսսկս հիւսեցէք
Չծալ ծալ վարսիւք առաքինեաց:

Դու ևս՝ իշխան ժամանակաց Սերովբէ՝
Յորժամ փոխի յաւեր անձայն և ահեղ
Երկիր ողջն՝ դու զհուսկ կայլակ գըթութեան
Ի գերեզման անդ նոցա հեղ:

* Ենամակարուհեաց այս էպոսն բարեսիրութեանը գալով մեր թերթերուն մէջ մասնաւոր տեղեկութիւն մը չը տալը մեծ նախատիւք կամ արատ մը կը համարէիք մեզի. մանաւանդ որ տեղւոյն պատեհութեամբն ալ ունէր ինքներէ աւելի պարտաւոր ենք, քանի որ շատ մը ազգագրուտ իրողութեանց ականատես կը գտնուինք. և այս

ու ընդհանուր վանուց առ հասարակ կարգադրութեանց ու ձեռնարկութեանց վրայ ալ, ունայտ արտաբերմէ մը ընելու դիտողութիւններն յետագայ թերթերնուս թողլով, առ այժմ, բանասերի մը անկեղծ սրտին զգացմունքը այս Հայկական Գթութեան Բերց կը նուիրենք:

ԴԱՍՏԻԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆ

ՏԽԹԻՆ 10

Ինչպէս մեր նախնեցիկ յօգուածէն յայտնի է, խօսքերն ի մարդկային ազգին մէկ տեսակ ըլլալուն վրայ է: Ըսինք թէ Լորտ Բէյմս այլ և այլ մարդու տեսակներ ըլլալը պաշտպանողներուն գլխաւորը կամ պարագլուխն է: Աս հեղինակը քանի մը իրողութիւններ կը պատմէ, որոնցմէ կ'երևի թէ խիստ դիւրահաւան է. և կամ հարեանցի գիտողներու մոլար տեղեկութիւններէն խաբուած է. և թէ՛ բաւական ճանչցած չէ մարդկային կազմութեան դիւրաթեքութիւնը, որով մարդս ինքզինք ամեն կլիմայի և ամեն պարագաներու յարմարցընելու կարող է: Յիշեալ հեղինակն իր կարծեացը հետ յայտնապէս հասական օրինակ մը կը բերէ, ըսելով թէ, «Գոնկոյի եղբայրները գաղթական գացող Լուսիտանացիք (Փորթոկէզները)՝ ժամանակ անցնելով՝ անանկ այլակերպ եղած են, որ հազիւ մարդու երևոյթ վրանին կը նմարուի»: Բայց ինք, ինչպէս յառաջ տեսանք, կը պնդէր թէ մարդիկ չեն կրնար կլիմայ փոխել առանց հիւանդ ըլլալու կամ նաև մեռնելու, և ասկէ կը հետեցընէր թէ այլ և այլ կլիմայի տակ ապրող մարդիկ՝ անասնոց ու անողնաշարէրէն պէս՝ այլ և այլ տեսակ են: Ուրիշ անտեղի բան մ'ալ կը պատմէ, որմէ դարձեալ դիւրահաւանութիւնը յայտնի կը տեսնուի: Այլ կարծէ թէ ճիականները, որոնք Ափրիկէի մէջ ժողովուրդ մըն են, մարդկային ազգին ուրիշ ցեղերուն հետ մի և նոյն սկիզբէ յառաջ եկած չեն, ըստ որում՝ աննման ուրիշ ցեղերու, բնական գութէ բոլորովին զուրկ են. քանզի տղաքնին՝ ծնանելուն պէս՝ կը սպաննեն, և անոնց տեղը դրացի ցեղերէ տղաք գողնալով կը բերեն: Բայց առողջ բանը կրնայ ասոր սա պատասխանը տալ թէ, եթէ մարդու ասանկ տեսակ մը ըլլար, չէր կրնար իր առջի ծնունդէն անդին շարունակել: Քանզի գողցուած տղաքն ուրիշ ցեղէ ըլլալով, հարկաւ իրենց բնական ծնողացը պիտի նմանէին, ոչ թէ զիրենք որդեգրող, կամ լաւ ևս ըսենք,

գողցող ցեղին. ուստի և ասոնցմէ ծնածները ճիականերուն նախնական տեսակէն տարբեր ըլլալու էին, անանկ որ քիչ ատենէն նախնական տեսակը շատոնց ըսպառած ըլլալու էր: Բայց Լորտ Բէյմսին խօսքին նայելով, ճիականները շարունակ իրենց զաւկըները կը սպաննեն, և ուրիշ ցեղէ տղաք կը բերեն, ու տակաւին նախնական տեսակը կը շարունակուի. ինչ զարմանալի արամաբանութիւն:

Ամէն գործարանաւոր էակ արտաքին ազդեցութիւններէ կը փոխուի, թէ և իր նախնական բնութիւնը երբեք չայլայլի: Արդարեւ բաւական պատճառ չկայ հաւատալու թէ մի և նոյն խնձորի կամ տանձի կամ ուրիշ պողոյ ծառերու այլ և այլ ցեղերը, զորոնք մեր դրախտներուն մէջ կը տեսնենք, զատ զատ արարչագործուած են. այլ մանաւանդ իրաւացի է կարծել թէ անոնք աստիճան աստիճան իրարմէ յառաջ եկած զանազանութիւններ են, ըստ որում մի և նոյն տեսակի բոլոր ցեղերուն կամ զանազանութիւններուն տեսակարար բնաւորութիւնը, կամ աւելի բացայայտ ըսենք՝ անոնց տեսակը ցուցընող գլխաւոր յատկութիւնները շարունակ մի և նոյն են. և տեսակ մը ուրիշ տեսակի մը, օրինակի համար՝ խնձորէնի մը տանձենույ մը երբեք փոխուած չէ:

Աս օրէնքն անասնոց վրայ ալ միօրինակ կը տեսնուի: Անոնց հասակը, գոյնը, և ուրիշ յատկութիւնները տարբեր կլիմաներու մէջ այլ և այլ են: Անանկ ձիեր կան որոնք ուրիշ ցեղ ձիերէ ութ անգամ աւելի նրբամարմին ու փոքրանդամ են: Կան այծեր որոնք բնաւ եղջիւր չունին, ուրիշներ՝ բազմեղջիւր են: Սկովտիոյ, Իրլանտայի և Հունկարիոյ խոճկորները իրարմէ խիստ տարբեր են. բայց ասկէ չհետեւիր թէ անոնց ամեն մէկուն տեսակը 'ի սկզբանէ զատ զատ նոյն զանազանութիւններով արարչագործուեցան, ինչպէս որ զատ տեսակներու, զոր օրինակ՝ ձիու, ոչխարի, խոզի համար ստիպուած ենք խոստովանելու թէ 'ի բնէ զատ զատ էաւալու սկիզբ ունեցած են: Քանզի մի և նոյն տեսակի մէջ տեսնուած զանազանութիւններուն ամենն ալ մի և նոյն տեսա-

կարար բնաւորութիւնն ունին . և խոճկոր մը չկրնար դառնալ ու ոչխար ըլլալ . այլ խոճկորի այլ և այլ ցեղեր տեսակով միշտ խոզ են , հասակով , գունով , ձեռով և ուրիշ յատկութիւններով իրարմէ որչափ և տարբեր ըլլան . ասանկ ալ ոչխարի այլ և այլ ցեղեր , ինչ որ ըլլայ տարբերութիւննին , միշտ ոչխար են :

Մարդու մարմինն ալ գործարանաւորութեան մի և նոյն ընդհանուր օրէնքներուն ենթակայ ըլլալով , ինչո՞ւ համար չը կարենայ երեւել փոփոխութեանց ենթակայ ըլլալ , և իր արտաքին երեւութիւն մէջ մեծամեծ տարբերութիւններ երեւցնել , տեսակի տարբերութիւն ենթադրել առանց հարկ ըլլալու : Վերջապէս կ'ըսենք թէ , եթէ մարդկային այլ և այլ ցեղերուն , օրինակի համար՝ Սպիտակին , Սեին , Պղնձագոյնին , տարբերութիւններուն՝ կլիմայէն զատ ուրիշ բաներ ալ պատճառեղած ըլլան , կամ եթէ՝ Ան տարբերութիւններուն բուն պատճառը տակաւին ճանչցուած չէ , ըսուելու ալ ըլլայ , գէթ սա ճանչցուած և անուրանալի է թէ , մարդկային այլ և այլ ցեղերուն տարբերութիւններն ինչ պատճառներէ յառաջ եկած ըլլալու ըլլան , անոնք միշտ մի և նոյն մարդկային տեսակի տարբերութիւններ են . քանզի բոլոր ան ցեղերը մի և նոյն տեսակի նշաններն ու բնաւորութիւնն ունին . ուստի և Սեը կամ Պղնձագոյնը՝ Սպիտակին չափ և անոր պէս մարդ է . Հողենդողցին կամ Եսքիմոզն ըստ տեսակարար բնաւորութեան անէ՝ ինչ որ կովկասեանը կամ Եւրոպացին է : Բայց աս նիւթն՝ իր մեծ կարեւորութեանը համար՝ աւելի ընդարձակ քննուելու արժանի է : Քանզի մարդկային տեսակին միութիւնը մինչև որ չհաստատուի , դաստիարակութեան միօրինակութիւն չկրնար ըլլալ . և մենք կ'ուզենք որ մեր ընթերցողներն համոզուին թէ մարդկային ցեղերու զանազանութիւնը բարուր ընկելով դաստիարակութիւնը գէթ մեծ մասամբ մասնաւոր ցեղի մը սեպհականել ուղղողներն՝ աշխարհիս ամենէն ցած մենավաճառութիւնն ընողներն են , և թէ անոնք ամեն մարդկային անհատի ամենէն կարեւոր իրաւունքը կը

յափշտակեն : Ասանկ սկիզբ մը գերութեան սկզբանը հետ հաւասար է :

Ինչպէս անասնոց , նոյնպէս մարդոց ցեղերուն մէջ , ամենէն երեւելի և զգալի տարբերութիւններուն մէկը մորթի ու մազի զանազանութիւնն է . և մորթն ու մազն իրարու հետ խիստ մօտ յարաբերութիւն ունին , ու իրենց սնունդը մի և նոյն արեան անօթներէ կ'առնեն : Մորթն ու մազը թաւութեամբ ու գունով կը տարբերին , և յայտնապէս կլիմայէ կախում ունին : Սպիտակ աքիսն ու աքիսը կամ մկնհարսուկը մազերնուն գոյնը ամառ ու ձմեռ կը փոխեն : Վայրի անասնոց ստեղծուած գօտիներու տակ թաւ կ'ըլլայ , իսկ ջերմ գօտւոյն տօթագին եղանակներուն մէջ ապրող անասնոց մազն անօտ է :

Չիւրու , եզերու , ճագարներու և ուրիշ անասնոց մէջ կը գտնուին մի և նոյն տեսակի անհատներ՝ որոնք թուխ , սև , կամ սպիտակ են . ինչո՞ւ համար անտեղի ըլլայ կարծել թէ մարդոց մէջ ալ գոյնի տարբերութիւններ կրնան ըլլալ : Աս մասին՝ մարդուն ու անասնոց մէջ սա տարբերութիւնը կայ , որ մարդս արտաքին պարագաներուն , օդին , ջուրին և այլն , ազդեցութեանն աւելի ու երկար առեւ կրնայ դէմ դնել . և անոր մորթն՝ իր գոյնը փոխելու համար՝ կլիմայի խիստ մեծ տարբերութիւն կը պահանջէ . ուր անասնոց գոյնը իրարմէ նուազ տարբեր կլիմաներու տակ ալ կրնայ կերպարանափոխ ըլլալ : Եւ արդարեւ ապացուցուած է թէ խիստ տաքն ու խիստ ցուրտը մարդու մորթը կը խտացնեն , և գոյնը կը մթացնեն : Բնականաբար կրնանք ըսել , իրօք ալ այնպէս է , թէ կլիմային յառաջ բերած մորթի փոփոխութիւնը՝ քաղաքակրթութեան աստիճանին տարբերութեանը՝ համեմատ՝ աւելի երկայն կամ կարճ ժամանակի մէջ կրնայ յարդիւնս գալ : Օրինակի համար՝ վայրենիները կլիմայի ազդեցութեանն աւելի ենթակայ ըլլալուն համար , անոր ներգործութիւնը լիովին կը կրեն . ուր քաղաքակիրթ ազգեր , որովհետեւ կլիմայի այլ և այլ ազդեցութեանցը դէմ պատշաճ կերպով պատասպարուած են , անոնցմէ դիւրաւ չեն ազդուիր . կամ մանաւանդ թէ

կլիմայի ներգործութիւնը կը խափանեն :

Մարդու ֆիզիզական յատկութիւններուն մէջ՝ բաղադրութիւնը (ֆօֆէլէքսի-
ժն) ամենէն դիւրաւ փոփոխութիւն կրող
բանն է : Եւրոպայէ Ափրիկէ գաղթած
լուսիտանացիք գրեթէ սեցած են . բայց
իրենց սկզբնական ձևակերպութիւնը պա-
հած են : Հրեայք՝ որ աշխարհիս իրարմէ
խիստ տարբեր կլիմաներու տակ ցրուած
են , Հիւսիսային երկիրներու մէջ սպիտակ
են , դէպ 'ի Հարաւ երթալով թխագոյն
կամ արջնագոյն են . բայց ձևակերպու-
թիւննին գոյներնուն համեմատութեամբ
փոփոխութիւն կրած չէ :

Ստուգութեամբ չկրնար ըսուիլ թէ
արդեօք մարդու նախնական գոյնը սպի-
տակ թէ սև եղած է . միայն սա ստոյգ է
թէ սպիտակ մարդոց թխանալն աւելի
դիւրին է քան թէ սևերուն սպիտակա-
նալը : Բայց հասակի ու ձևի տարբերու-
թիւնն ալ բաւական ապացոյց չէ ըսելու
թէ այլևայլ տեսակ մարդիկ կան . ինչ-
պէս որ մի և նոյն տեսակի անասուններու
համար , որոնք՝ նոյնպէս հասակով ու ձե-
ւով՝ այլևայլ , և մի և նոյն կլիմայի տակ
անգամ տարբեր տարբեր են . չենք կրնար
ըսել թէ տարբեր տեսակէ են : Եւրոպայէ
Գուպա տարուած խոզն իր սկզբնական
մեծութեանը կրկինը կ'ըլլայ : Նոյն բանը
Բարակուա փոխադրուած եզերու կը պա-
տահի : Ալիման , սնունդն ու ապրելու ե-
ղանակը առ և ասոր նման տարբերու-
թիւններ յառաջ կրնան բերել : Անանոց
համածին (մէկ անգամուն ծնած) ձագե-
րէն՝ քաջ խնամուածն ու աղէկ կերակ-
րուածը , և անխնամ թողուածն ու չորա-
բեկ կերակրուածը հարկաւ հասակով ու
աճմամբ իրարմէ խիստ տարբեր կ'ըլլան :
Տղաք , եթէ անխնամ թողուին , վտիտ ու
ցամաք կ'ըլլան . ու կերպարանքնին ծիւր-
եալ և գունատ կ'ըլլայ : Աղքատը՝ չափա-
զանց տաժանման մատնուած ըլլալով ,
տգեղ ու մարմնով հիւժեալ ըլլալու նշա-
ւակ է . մինչդեռ զեղխութիւնն ու չա-
փազանցութիւնն ալ ուրիշ կողմանէ մար-
դու կազմուածքը կը տկարացնէ ու
տձև կ'ընէ : Զօրաւոր զգացումներ ան-
գամ , երբոր տեսական և ունական են ,

մարդու կեցուածքն ու արտաքին երե-
ւոյթը կը փոխեն :

Տարբերութիւններ յառաջ բերելու ,
և արդէն եղածներէն նախապահելու ա-
մենէն զօրաւոր միջոցը՝ որդեծնութիւնը
կամ սերունդն է : Աս նիւթիս վրայ յետոյ
աւելի մանրամասն պիտի խօսինք :

Այսպէս ուրեմն մարդկային ազգին ար-
տաքին կամ մարմնոյ տարբերութիւններն՝
այլ և այլ մեզի ծանօթ բնական պատճառ-
ներով կրնան մեկնուիլ , և մարդկային ազ-
գին քանի մը զատ զատ տեսակներ ըլլալն
ապացուցանող փաստեր չեն : Ողջամիտ
փիլիսոփայ մը , առանց հարկի , նոյն և նման
արդիւնքներ տարբեր տարբեր պատճառ-
ներու չի տար : Տկար ազդեցութիւններ
շարունակ ներգործելով՝ մարդկային ազ-
գին մէջ վերջապէս երեւելի փոփոխութիւն-
ներ 'ի հարկէ յառաջ կը բերեն . ճիշդ-
այնպէս՝ ինչպէս որ ջրոյ կաթիլներու յա-
ջորդութիւն մը՝ ամենէն կարծր քարի վը-
րայ իյնալով՝ խոռոչ կ'ընեն : Մարդու
արտաքին երեւոյթին մէջ առաջին այլայ-
լութիւնը՝ մարդու կեցուածքին վրայ կը
տեսնուի . ետքը՝ խառնուածքին մէջ , և
հուսկ յետոյ՝ հասակին ու ձևակերպու-
թեանը մէջ :

Արնանք յաւելուլ թէ՛ մարդս ամեն
տեղ կրնայ ապրիլ . քանզի անոր մարմնոյն
դիւրաթեքութիւնն այլ և այլ տպաւորու-
թիւններ ընդունելու յարմար է . և բնաւ
արգելք մը , ոչ գետ և ոչ ծով անիկա իր
գաղթականութիւններէն արգիլելու կա-
րող է : Անիկա իրեն հետ անասուններ ու
տունիկեր կը տանի . բնական վիճակի մէջ
գործածել չկրցած բանն՝ արհեստով կը
պատրաստէ , ու ինքզինք և ուրիշ իրեն օգ-
տակար եղող բաներ՝ սրտաքուստ յառաջ
եկած ազդեցութեանց դէմ պաշտպանե-
լուն կերպը գիտէ :

Մարդու մարմնոյն ներքին շէնքն ալ
կը ցուցնէ թէ մարդկային ազգը մինակ
մէկ տեսակ է : Ասոր վրայ մեր յաջորդ-
յօդուածին մէջ կը խօսինք :

ՀարոնալէԼի

ԱԶԳԱՅԻՆ ՍԱՀՄԱՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

ԵՒ

ԼՐԱԳԻՐՆԵՐ

Որ և իցէ բան մը եթէ իր սահմանէն անդին անցնի, կամ եթէ կեցած տեղն զկայ առնէ, վտանգաւոր հետեւ անքներ կ'ունենայ: Այժմու Ազգային վարչութեան արուած այլ և այլ բացատրութիւններուն անհամաձայնութիւնէն ծաւալած շփոթութիւններն ու Սահմանադրութեան բուն սահմանը անորոշ մնալէն յառաջ եկած դժուարութիւնները տեսնելով, եթէ մեզի յանդգնութիւն չհամարուիր, առանց մեկու մը գործին կամ խօսածին վրայ դատաստան ընելու, քանզի ամիսայ մեր նպատակին ու սկզբանը հակառակ է՝ միմեկի եղբրութիւններու վրայ հիմնեալ քանի մը կարճ խորհրդածութիւններ ընենք:

Եսմանակէ մը 'ի վեր Ազգերնուն մէջ յուզուած վեճերուն պատճառը շատերուն յայտնի է. յայտնի է եթէ աս վեճերը երկու ծայրերու չափազանցութենէն յառաջ եկած են: Բաներուն վերջին ծայրերն անցնելը 'ի բաղմաց հետեւ մեր մէջը ունակութիւն եղած է. նոյնը մեր ներկայ Ազգային վարչութեան նկատմամբ ալ երեցաւ: Ոմանք Ազգային Սահմանադրութիւնը իր սահմանէն անդին ըմբռնելով, աւեր չափէն աւելի ընդարձակութիւն մը տունին, անիկայ այս քնն զիրքէն կամ այն ինչ օրէքէն քերականաց, դատեցին, և ասով շատ տեղ շատ վեճերու ու անհամաձայնութիւններու առիթ տալէ զատ, եթէ չենք սխալիր, քանի մը բաներու գործադրութեան արգելք կամ յաղաղման պատճառ եղան: Ասոր հակառակ՝ ոմանք ալ ամէն բան իր կեցած տեղն անշարժ պահելու հակամիտութեամբ մը, Ազգային Սահմանադրութեան բուն ընդարձակութիւնը ծաննալ ու խոստովանել չուզեցին. ասիկէ ալ ծագած վեճերն ու շփոթութիւններն անանկ յայտնի են որ 'ի մասնաւորի յիշել աւելորդ է:

Ըստ մեր սկզբանց անկողմնասէր ու առողջ դատողութեան տեղ մէկը ան երկու անհամաձայն և հակառակ կէտերը մերժելով, եթէ այժմու Ազգային վարչութեան կանոնադրութիւնը ձեռքն առնէ, անոր ճակատը սահման բառը կը տեսնէ: Սահմանադրութիւն կամ սահմանադրական վարչութիւն կը նշանակէ վարչութիւն մը որ իրեն սահման ունի: Ուստի և անիկա գործադրողներն ու ամբողջ ազգը ան սահմանէն անդին չլրնար անցնել, բայց ոչ ալ ան սահմանին կեդրոնը անշարժ կեցած մնալ: Ուրեմն կը համարձակինք ըսելու եթէ վերը յիշուած երկու ծայր վարմունքը հաւասարապէս հակառակ են ազգային սահմանադրութեան բուն նշանակութեան: Յիշեալ ծայրայեղութիւնն ինքզինքնիս նախապահելու համար, այսինքն ոչ կեդրոնը մնալու, ոչ ալ շրջանակէն դուրս ելնելու, այլ գործը իր սեպական սահմանին մէջ վարելու և ուրիշներու ալ անանկ վարուել տալու համար, դարձեալ սահմանադրութեան կանոնադրութեան ձեռքերնին առնել հարկ կ'ըլլայ: Հոն աս սահմանին ինչ և մինչև ուր ըլլալը կ'իմանանք: Ազգային վարչութեան սահմանը սահմանադրութեան մէջ պարունակուած կանոններէն կ'իմացուի: Բայց կը պահանջուի անոնց քաջ տեղեկանալ, խաղաղաբեր ոգւով անոնց հնազանդիլ ու ուրիշներն ալ հնազանդեցնելու ամեն կերպով աջակցել:

Ազգային վարչութեան գործադիր անդամներն ասոնք ազէկ գիտնալով, ամեն շանք 'ի գործ դրին կառավարութիւնը իր սահմանին մէջ տնօրինելու. անոր համար ալ շատ վեճերու ու խռովութիւններու առաջն առնուեցան: Բայց Ազգին ամէն անհատներն ալ Սահմանադրութիւնը ուղի ուղի կարդացած, ամեն մէկ կանոնին միտքն ու սահմանը քաջ հասկըցած են՝ չենք կրնար լսել, և շատերը մեզի հետ ասոր ճիշտութեանը կը վկայեն:

Սահմանադրութեան կամ անոր բուն ոգւոյն ու իմաստին շատերուն անեմտօթ մնալէն յառաջ եկած սխալ կամ անհամարձեցողութիւնները, և պատճառաւոր շփոթութիւններն ու վեճերը Ազգային գործադիր վարչութեան յանցանք չեն կրնար համարուիլ: Բայց ամէն անհամաձայնութեան վերջ տալու համար, Սահմանադրութեան միտքը սահմանն ու նպատակը հասարակութեան իմանալի ու դիւրամտալի ընելու միջոցներն ալ աս բանն ընելու պարտաւորութիւն ունեցողներէն կը սպասուին, որ ամէն տեղ ամէն բանի մէջ խաղաղութեան ոգին կարենայ տիրել:

Այլ և այլ կարծեաց տէր ժողովրդի մը մէջ, որ և իցէ գործի ուղիղ բացատրութիւնը կամ սահմանը հասարակութեան հաղորդելու համար՝ Լրագիրներէն աւելի յարմար ի՞նչ միջոց կրնայ ըլլալ: Արդ միթէ մեր ազգային Լրագիրներն աս պարտաւորութիւնը կատարեցին: Կամ աս պարտաւորութիւնը կատարելու համար Սահմանադրութեան վրայ գրած ատենին ի՞նչ ընթացք բռնեցին: Հոս հարկ է ամեն բանէ յառաջ Լրագիրներուն ինչ ըլլալուն, Լրագրապետներուն ինչ պաշտօն ունենալուն, և լրագիրներուն սահմանին մինչև ուր հասնելուն վրայով քանի մը դիտողութիւններ ընել:

Լրագիրները կրնանք նմանցնել խիստ սուր ձայներու որոնք ժողովրդոց ակնմը շարունակ հնչելով, անոնք կ'արթնցնեն. ինչ նմանին նուազարաններու որոնք իրենց ներդաշնակութիւնը մերժ կ'իրքերը կ'որոգորեն, ու մերժ բորբոքեալ կ'իրքերը կը թմրեցնեն: Կը նմանին նաւերու զեկերու որ ժողովուրդ մը ալեկոծութեան մէջ ուղղելով անվտանգ նաւահանգիստը կը տանին: Կը նմանին ելեքարական թեւերու որոնք մօտը հեռուն, ու հեռուն մօտին կը հաղորդեն: Կրնանք նմանցնել նաև անանկ պատկերներու կամ հայելիներու որոնք շատ անգամ կառավարութեան դիտողները՝ հասարակութեան, և հասարակութեանը՝ կառավարութեան մէկ հայեցողածով նկարուած կ'երևցնեն: Լրագիրները նաև կապեր են որոնք կառավարութիւններ, Ազգեր ու անհատներ իրարու հետ կրնան կապել: Եւ կամ ասոր հակառակ անոնք իրարմէ կը բաժնեն, անոնց մէջ տեղերը պատնէշներ ու պատեր քաշելով, կամ խրամներ բանալով:

Սասնի այլ և այլ կերպարանք կամ գորութիւն ունեցող գրութեան տէր խմբագիրներ ի՞նչ մեքի և ինչ բնաւորութեան տէր ըլլալու են: Խմբագիր մը ժողովրդեան դատարարին է. և իրեն բժիշկ՝ հայր է հասարակաց: Բժիշկ մը միմեկի հիւանդութիւններ և անոնց դեղերը ծաննալ բաւական չէ. անոնք գործածելու կերպն ու անոնց չափն ալ գիտնալ հարկ է, որպէս զի իր պաշտօնին ընդունակ ըլլալու կարող ըլլայ: Ուրեմն լրագրապետի մը իր թերթը միմեկի յօդուածներով լեցունելը բաւական չէ. անոնք գրելուն կերպն ու չափն ալ գիտնալ պէտք է, եթէ չուզեր որ անոնցմէ դէշ ու վնասակար հետեւութիւններ յառաջ գան: Աս տեսութեամբ խմբագիր մը ոչ միայն իր գրածներուն, այլ և ուրիշ ստորագրութեամբ հրատարակածներուն ալ պատասխանատու է: Տան կամ ակումբի մը մէջ խօսուածները լրագրի մէջ գրուածներէն կը տարբերին. ապա ուրեմն խմբագիր մը լրագր կամ տեսածը գրելու մէջ մեծ զգուշութիւն ընել կը պարտաւորի: Ինչպէս որ մօտ օրերս ազգային խմբագրի մը աս մասին ըրած գլուշութիւնը շատերուն գովելի ու հաճոյ երեցաւ: Լրագիրներու միջոցով ասործ-

ուած սխալ դատարար մը, կամ ծուռ դատաստան մը չտկել շատ անգամ դժուարին և երբեմն անկարելի կ'ըլլայ . և եթէ շտկուելու ալ ըլլայ, տակաւին առջի ազդեցութիւնը քիչ շատ տիրող գորութիւն մը կը բանեցընէ :

Լրագիր մը կրնայ երկու Տէրութեան կամ ազգի և կամ անհատներու մէջ ծագած վէճերը հրատարակել, բայց առանց մէկ կամ միւս կողմը չափազանց երևցընելու, կամ վրան մեկնութիւններ յաւելցընելու . և իր անձնական կարծիքը յաւելցընելու մէջ ինչ զգուշութիւն ու լեզու բանեցընելը անոր փափուկ պաշտօնը մինակ կրնայ անոր թելադրել կամ ցուցընել :

Ամէն լրագիր իր նիւթին նայելով մասնաւոր սահման մը ունի, որով չափաւորուած է, ու անկէ դուրս չկրնար ելլել . ոմանք նաեւ իրենց նիւթին մէջ ալ յօդուածներու ընդարձակութեան անգամ սահման ու չափ դրած են : Արեւելայն լրագիր մը խմբագրութեան նպատակը՝ Ազգին կրթութեան, լուսնաւորութեան ու խաղաղութեանը ըլլալու է . լրագիր մը պատիւն ու համարումը աս բաներուն նըպատակաւ ըլլալէն կախում ունի : Լրագիր մը ուրիշ պատիւր թէ ընկերութիւն ըլլայ և թէ անհատ պահելու ու մտնալանդ պաշտօնակներու պարտական է . աս ալ լրագիրներու համար մեծ զգուշութեան ու խոհեմութեան գործ է :

Մինչև ցայս կայր փորը 'ի շատէ լրագիր մը ինչ ըլլալուն, խմբագիր մը ինչ պաշտօն ունենալուն, և անոր գրելիքներուն սահմանը ինչ բաներու վրայ տարածելուն վերայով խօսեցանք : Արդ կը մնայ վերջին խորհրդածութիւն մը ընել թէ Ազգային լրագիրները Մահմանադրութեան վրայ ինչ կերպով գրեցին . կամ անկիւս հասարակութեան ինչպէս ծանցեցին : Արդարեւ ամէն ազգային լրագիր Մահմանադրութեանը յիշելով մէյմէկ յօդուած գրեցին . բայց անոր բուն սահմանը ցուցընելու չգրադեցան : Հասարակութեան պէս լրագիրներէն ալ ոմանք բանը սահմանէն անդին ըմբռնելով և ծագած վէճերն ալ սահմանէն անդին չափազանց ցուցընելով վէճերու ու խռովութիւններու թէև ակամայ պատճառ եղան : Ոմանք ալ բաները ծածկելու կամ գոցելու նպատակով Ազգային Մահմանադրութեան լոկ գովեստ մը տալէ ետքը, Ապագային համար շատ մեծ յոյսեր ունինք ըսելով, խօսքերնին վերջապէս : Աս ընթացքն ալ ծագած շփոթութիւններուն ու անհաջողութիւններուն պարզուելուն կամ վերջանալուն օգուտ մը չկրցաւ ընել :

Ուրեմն խաղաղութիւնը կարծում ունի Մահմանադրութեան իր սահմանին մէջ գործադրուելէն : Մահմանադրութեան սահմանէն դուրս չլինէ, բայց անոր կեդրոնը կամ մէկ անկիւնն ալ զկայ առնելով չ'ունի : Չափազանց շտապ կամ խռճապում, ու վերջին ատիման անզգայ անգործութիւն, երկուքն ալ հաւասարապէս վատնողաւոր են : և մի և նոյն հետեանքը կ'ունենան : Մահմանադրութեան իմաստն ու ոգին մեզի առէկ ծանօթ ըլլալու է, որ արեւը եղած գործունէութիւնը յառաջ գայ օ թող քիչ մ'ալ լրագիրները Մահմանադրական ոգին, Մահմանադրութեան իմաստը, անոր սահմանը ժողովուրդին դաս տան : Աս կերպով վէճերն ու գժտութիւնները աւելի դիւրաւ կը վերնան և կը խափանուին, քան թէ մասնաւոր դիպումներու մէջ չափէն աւելի տաք, կամ չափէն աւելի ցուրտ վարմունք մը ցուցընելէ :

Տ. Ա. ԿՐՃԻԳԵԱՆ

Արդ ստիպուած է ասկէ քանի մը շաբաթ առաջ սաստկութեամբ յուզուած խնդրոյ մը ընդհատեալ լարը նորէն զարնելու : Ասիկա Պօղոս վարդապետին դիպումածն է, որուն ձայնը թերեւ մեր հասարակութեան մէկէն անխորժ հնչէ, բայց կը յուսանք թէ վերջն անխորժելի պիտի ըլլայ . ըստ որում ամբաստանեալի մը կամ յանցաւորութիւնը կամ անմեղութիւնը երևան պիտի ելլէ : Տարակոյս չկայ թէ երկու դէպքէն որն որ տեղի ունենայ, արդարուրդ պիտի յաղթանակէ : Մեղութիւն նպատակն թերեւ ասկէ ուրիշ բան մը չէր . և չենք կարծեր թէ Ազգը, Քաղաքական ժողովը, Արօնական ժողովը, Վանքիներն ու ազգին մէջէն որ և իցէ անհատ մը ասկէ ուրիշ բանի մը կը փափաքի : Բայց բուն խնդրոյն չեկած՝ մեր ընթերցողներուն, մասնաւոր անոնց՝ որ գործունէութեամբ կամ պաշտօնով աս խնդրոյն հետ յարաբերութիւն ունին, կ'աղաչենք որ մեր և խնդրոյն նկատմամբ քանի մը մասնաւոր դիտողութիւններու աղէկ ուշադիր ըլլան : Նախ մեզի նկատմամբ կ'ըսենք թէ մենք աս դիպումին ընդհատեալ լարը զարնելով, նախապաշարումէ կամ կուսակցութեան ոգիէ մը ամենադոյզն կերպով անգամ թելադրուած չենք : Մեր առջի յօդուածէն ետքը նորէն աս դիպումին վրայ գրեցու գիտաւորութեան ստուեր մ'անգամ մեր խորհուրդին մէջ ծագած չէր . բայց հասարակութեան մը, կամ գէթ հասարակութեան մը երեւելի մէկ մասին իր դատն հրապարակա ծանօթ ընելու մտաւորութեամբ՝ մեր թերթին միջոցով քանի մը գրութիւններ հրատարակելու ըրած առաջարկութիւնը մեր չէզօքութեանը վրայ անանկ պարտաւորութիւն մը դրաւ որ առանց կողմնասիրութեան կեղտը վրանիս առնելու չէինք կրնար զրանալ : Ասեան մը չկայ որ ամբաստանեալի կամ դատախազի մը իր դատին նպատակով փաստեր յառաջ բերին արգիլէ . և մենք կը ծանուցանենք որ մի և նոյն անկողմնակալ ոգւով պիտի ընդունինք որ և իցէ գրութիւն որ ասոնց հակառակ փաստ կրնայ ընծայեցընել : Եթէ Պօղոս վարդապետ, Վանքիները, Մեղուն, Արօնական ժողովը, Քաղաքական ժողովը և ով կ'ուզէ ըլլայ,

մեր սրտին և ոգւոյն մէջ իրեն համար մէկալներէն տարբեր զգացում մը գտնել կամ յառաջ բերել կը կարծէ, մեծապէս կը սխալի: Սակայն եթէ ըլլալու հրատաւութիւններով խնդրոյն մինչև հիմա առած կերպարանքը փոխուելէն, կամ նոյն կերպարանքն աւելի պայծառ երեցընելէն անոնցմէ մէկն իրեն նուազութիւն մը տեսնէ, իրաւունք չունի մեզի դէմ վշտանալու: Ինչքան որ իրենց բնական արդիւնքը յառաջ չբերեն: Իրաւ մեր հրատարակելու գրութիւնները Պօղոս վարդապետին նըպատող փաստեր են. բայց մենք Պօղոս վարդապետին փաստաբան չենք: Ինչքան որ անմեղութեանը, ինչպէս նաև յանցաւորութեանը վկայ ալ չենք կրնար ըլլալ: Վկայութիւնը երկու տարբեր առարկայ ունի. եղբայրս մը և խործին մը: Ինչքան որ բանին մէջ եղբայրութեան վկայ չենք կրնար ըլլալ. աս կերպ վկայութիւնն ակառաջութեամբ ըլլալ կը պահանջէ: Բայց կարծիքի վկայ կրնանք ըլլալ. այսինքն՝ եղբայրութեան վկայութիւնը ենթադրելով, կամ ենթադրելով թէ Պօղոս վարդապետին վրայ զբողոքած եղբայրութիւններն՝ եղբայրութեան վկայութեամբ ճշմարիտ են կամ չեն, կրնանք մեր կարծեաց վկայութիւնը յառաջ բերել թէ ուրեմն Պօղոս վարդապետին յանցաւոր է կամ չէ: Մեր ասիէ առջի յօդուածին մէջ թեական լեզուն աս զանազանութեան վրայ հիմնուած էր:

Իսկինք թէ մեր հրատարակելու գրութիւնները Պօղոս վարդապետին նպատող փաստեր են: Բայց ասով ըսել չենք ուզեր թէ ասոնք յիշատակեցողից (Գօնգլի-լի-լի) փաստեր են, թերևս իրօք անանկ են, բայց ասիկա գործին ընթացքը պիտի ցուցունէ: Փաստի մը համար երկու բան կը պահանջուի. փաստի բնութիւնն ու փաստի զօրութիւնն ունենալ: Օրինակի համար՝ Պօղոս վարդապետին ամբաստանուած մէկ օճաղագործութեանը յոստանդնուպօլի բռնակիչներուն կամքսան տարիէ հետէ Պօլիս բնակող Վանցոց տուած վկայութիւնը փաստի բնութիւն չկրնար ունենալ. Վանի բնակչաց կողմէն արուած վկայութիւն մը փաստի բնութիւնն ունի, բայց փաստի զօ-

րութիւնն անատենը կ'ունենայ, երբոր ուրիշ նոյնօրինակ փաստի բնութիւնն ունեցող վկայութեանէ մը ջրուիր կամ չկրնար ջրուիր:

Դարձեալ սա ալ կ'ըսենք թէ մենք Պօղոս վարդապետին ի պաշտօնէ դատաւորն ալ չենք. բայց առանձնական դատաւոր կրնանք ըլլալ. ըստ որում ուղիղ բանը պաշտօնական տեղեկութիւններէ առած լուսովը եղելութեան վրայով կրնայ դատողութիւն ընել: Մենք մեզի տրուած բնական փաստերը՝ որ կողմէն կ'ուզեն ըլլան հրատարակելու պարտաւոր ենք. բայց անոնք իբր փաստի զօրութիւնն ունեցող նկատելու ու եղելութեան վրայով վճիռ տալու համար հակառակ փաստ պահանջելու իշխանութիւն չունինք. ատիկա ի պաշտօնէ դատաւորներու գործ է:

Աս դիտողութիւններն անոր համար ըրինք որ նախ մեր ոգին ցուցնենք. երկրորդ՝ որ ամեն մարդ իր դիրքը, պաշտօնը, և պաշտօնական կամ առանձնական դատաստան մը ընելու համար ունեցած փաստին ինչ արժէք ունենալն աղէկ ճանչնայ, որ արդարութիւնը կրից կամ օգիտութեան զոհ չըլլայ:

Մենք մինակ բան մը կը պահանջուէր, ան ալ կատարած ենք. մեզի պարտք էր հրատարակուելու գրութիւններուն վաւերականութիւնն ստուգել. հետեւեալ վկայութիւնը մեզ աս պատասխանատուութեան կ'ազատէ:

«Մենք ստորագրեալքս կը վկայենք, և «եթէ հարկ ըլլայ ամեն կերպով հաստատելու պատրաստ ենք, որ Վանայ Ժողովուրդին անուամբ Սէր անուն պարբերական թերթին 11 թուոյն մէջ հրատարակուած գրութիւնը ճշմարտապէս յիշեալ քաղաքին և գաւառին բնակիչներուն կողմէն մեզի զրկուած, ու մեր «ձեռքով յիշեալ թերթին խմբագրին հաղորդուած է: Նոյնպէս կը վկայենք և «ամեն կերպով հաստատելու պատրաստ ենք, որ անոր մէջի ստորագրութիւններն «ու կնիքները անոնց բուն տէրերուն ձեռնագիրն ու կնիքն են:

... ..

Աս խնդրոյն վերաբերեալ մեզի հա-

ղորդուած գրութիւններն հետեւեալներն են .

Ա. Նամակ մը գրաբար . 1859 Դեկ . Թուականով . Սրբազան Պատրիարք Հօր ու երկու Ժողովներուն ուղղուած . ստորագրեալ վան Խաչաթի հասարակութիւն 140 . . . ստորագրութեամբ և կնքովք : Սարնոյ Առաջնորդ Յարութիւն վարդապետին վան երթալն ու անցած եղելութիւնները կը պատմէ :

Բ. Նամակ մը աշխարհաբար . 1860 , Մարտ 15 Թուականով . Սոսոյս Երանգ Եւրոպայի Համաժողովի Երկրորդ ժողովում . 90 ստորագրութեամբ և կնքովք : Բանի մը Տեղեկագիրներ Պատրիարքին գրուած ըլլալը կը յիշէ , Պօղոս վարդապետին գործը կարգի դրուելուն համար , և նոր Առաջնորդէն դանդաղանք կ'ընէ : Պօղոս վարդապետին անձկութեամբ պատուիրը կ'իմացընէ , մանաւանդ գարնան Բիւրտերուն վնասէն ազատ մընալու համար :

Գ. Նամակ մը գրաբար . 1860 , Յուլ . 1 Թուականով . Սրբազան Պատրիարք Հօր ուղղուած . ստորագրեալ վան Խաչաթի յեռագիր համարութեամբ . հանդերձ 99 ստորագրութեամբ ու կնքովք : Սապօնճեանի դէմ գանգատ ընելէ ետքը , կ'իմացընէ Թէ Առաջնորդը իրենց գառը մօտիկ ընել չուզէր , և այլն

Դ. Երկու նամակ գրաբար . 1860 Յուլ . 22 Թուականով . Վեհափայլ Տէր և յարուրեալ Տէր , վերնագրով . ստորագրեալ Սոսոյս Երանգ Եւրոպայի Համաժողովի Երկրորդ ժողովում . 39 ստորագրութեամբ և կնքովք , որոնց մէկը եպիսկոպոս է , 10ը վարդապետ , 10ը քահանայ : Իրենց Առաջնորդին Պօղոս վարդապետին երկարատե պանդխտութեանն ու անկէ միաբանութեան եղած վնասներուն վրայ վշտակցութիւն մը յայտնելէն ետքը , կը խնդրէ որ Պօղոս վարդապետին Եպիսկոպոսութեան հրաման տրուի . ինչպէս որ լիմ անապատի վանահայր Յակոբ վարդապետին համար անոր Թեմականները Պատրիարքէն խնդրած են :

Երկրորդը նոյն Թուականով . Սրբազան Պատրիարք Հօր ուղղած ստորագրեալ Մանկունի խորհրդարանի . 41 ստորագրութեամբ և կնքովք :

Թեմաճար և կնքովք : Առջինին իմաստովը :

Ե. Նամակ գրաբար . 1860 Օգոստ . 13 Թուականով . Սրբազան Պատրիարք Հօր և երկու Ժողովներուն ուղղուած . ստորագրեալ նոսապ սորաբերեալ . 19 ստորագրութեամբ և կնքովք : Եղած կուսակցութեանց վրայ իր ցաւն յայտնելէ ետքը , նոր Առաջնորդին Պօղոս վարդապետին վրայով գրած ամբաստանութեան մէկ նամակը կը յիշէ , և կը խնդրէ որ դատաւանական քննութիւն ըլլայ , և այլն :

Զ. Նամակ մը գրաբար . 1860 . Օգոստ . 13 Թուականով . Ճիտեղեան , Պուռնագեան և Պալագափանեաններուն ուղղուած . 17 ստորագրութեամբ ու կնքովք : Պօղոս վարդապետին վրայով Թէ Առաջնորդին նամակովն ու Թէ լրագիրներուն մէջ հրատարակուածներուն համար ցաւը յայտնելէն ետքը , կը խնդրէ որ նախկին Պատրիարքին շատ անգամ 'ի գուր բողոքներ եղած ըլլալուն համար , նորնոր Պատրիարքին ներկայացընեն իրենց զեկուցումը կամ մալախան , ու դատ խնդրեն , և այլն :

Է. Օ եկուցում . հետեւեալ վերնագրով Ամենայն Համալսարանի Եւրոպայի Երկրորդ ժողովում 'ի Ս . Պօլի Երանգ Եւրոպայի Համաժողովի Երկրորդ ժողովում . 98 ստորագրութեամբ և կնքովք : Սապօնճեանի դէմ գանգատներ ընելէ ետքը , կ'իմացընէ Պալագափանեան , Պուռնագեան և ուրիշ քանի մը հոգիներ ընտրած ըլլալին , որ Պատրիարքին ներկայանան և այլն :

Ը. Նամակ մը , Առաջնորդէն գրուած , Առաջնորդի Վարդապետ ապա խորհրդարան , հասցեով . Թուական 1859 . Օգոստոս 10 :

Թ. Նամակ մը աշխարհաբար . 1860 . Սեպտ . 25 Թուականով . Պօղոս վարդապետին ուղղուած 'ի Սոսոյս Երանգ Եւրոպայի Համաժողովի Երկրորդ ժողովում . 88 ստորագրութեամբ և կնքովք : Պօղոս վարդապետին ուշանալով , և լրագրաց մէջ անոր վրայով գրածներուն համար ցաւակցութիւն յայտնելէն ետքը , Պատրիարքարանէն որոշ վճիռ մը չորուելուն վրայ կը գանգատի , Թէ այնչափ գիրեր գրուեցան , ու տակաւին Այո կամ Ոչ պատասխան մը չուրին , և կը ստիպէ զՊօղոս վարդապետ որ անմիջապէս ճամբայ ելլէ :

Ժ. Նամակ մը գրաբար. 1860. Դեկտ. 12 թուականով, Սրբազան Պատրիարք Զօր և երկու ժողովներուն ուղղուած. ստորագրեալ Պատուական խորհուրդի Միաբան-Նիւն և Նիւմակի խորհուրդի. 45 ստորագրութեամբ և կնքովք: Պողոս վարդապետին տարիի մը չափ Պօղոս կենալէն ետքը տակաւին ճշմարտութիւնը երևան չելելուն վրայ կը ցաւի. և անմեղադիր կ'ըլլայ Ազգային կառավարութեան, և տեղւոյն հեռաւորութիւնը պատճառ բերելով, որուն համար ստոյգ տեղեկութիւններն ստանալ դժուարին է: Վերջապէս կը խնդրէ որ Վասպուրական աշխարհին եկեղեցական ու աշխարհական ատեանին առջեւ դատուի Պօղոս վարդապետ իր հակառակորդներուն հետ, և կը յուսայ թէ աս կերպով ականատես վկաներու բազմութեամբ ճշմարտութիւնը յայտնուի: Ուրախութեամբ կը ծանուցանէ Պօղոս վարդապետին դարձը, և կ'ըսէ թէ խուռն բազմութեամբ ժողովուրդը դիմաւորեց և այլն: Վերջապէս կը խնդրէ որ անիկա հաստատուի իր պաշտօնին մէջ: Ասկէ ետքը մեզի հաղորդուելու գրութիւնները հետզհետէ կը ծանուցանենք:

Եւստի Եղեղեցիութեան գանք, որ խիստ պարզ ու բնական է: Աս գրութիւններուն փաստի զօրութիւն ունենալը եթէ ցուցուի, այսինքն եթէ ասոնց պարունակութիւնը, որ Պօղոս վարդապետին 'ի նպատ է, անոր դէմ եղած ամբաստանութիւններն իբրեւ զրպարտութիւն կը հերքէ, և Պօղոս վարդապետն իբր իր մարաններուն, թեմական ժողովուրդին, վասնայ գաւառին Հասարակութեան համակրութիւնն ու համարումը վաստակած անձ մը կը ներկայացնէ: Եթէ, կ'ըսենք, ասոնց պարունակութիւնը, իբրեւ այսպիսի ուրիշ վաւերական փաստի բնութիւն ունեցող վկայութիւններով չըլլաւ, կամ չկրնար ջրուիլ, հեռեւութիւնը Պօղոս վարդապետին նկատմամբ խիստ յայտնի է: Առանց օրինաւոր փաստի կատու մ'անգամ չկրնար դատաւարտուիլ, Թող թէ մարդ մը: Բայց կրնայ ըլլալ որ աս գրութիւնները փոքրագոյն մասի մը վկայութիւն ըլլան, կրնայ ըլլալ որ բանութեամբ կամ

սպառնալեօք կամ առ ակնածութեան տրուած վկայութիւններ ըլլան. ան ատեն հակառակ կողմին հարկ կ'ըլլայ փաստ յառաջ բերել. ան ատեն դարձեալ հեռեւութիւնն ամբաստանելոյն համար յայտնի է:

Սա ալ գիտնալ պէտք է թէ դատ մը իր արժանապատուութիւնն ունի. անիկա արդարութեան գործ մըն է. իրաւագիտական գործողութիւն մըն է որ իր օրէնքն ունի, ոչ թէ կռիւ. ինչպէս որ պատերազմները ռազմագիտական գործողութիւններ են, որ իրենց օրէնքն ունին, ոչ թէ Պետականներու կամ Վոլեքիլաներու յարձակում. ուրեմն իրարանցում, կիրք, թշնամանք մէկդի դնելով, օրինաւոր փաստ յառաջ բերուի:

ՆԱՄԱԿ Ա.

Պատուական խորհուրդի Միաբան-Նիւն և Նիւմակի խորհուրդի. 45 ստորագրութեամբ և կնքովք: Պօղոս վարդապետին տարիի մը չափ Պօղոս կենալէն ետքը տակաւին ճշմարտութիւնը երևան չելելուն վրայ կը ցաւի. և անմեղադիր կ'ըլլայ Ազգային կառավարութեան, և տեղւոյն հեռաւորութիւնը պատճառ բերելով, որուն համար ստոյգ տեղեկութիւններն ստանալ դժուարին է: Վերջապէս կը խնդրէ որ Վասպուրական աշխարհին եկեղեցական ու աշխարհական ատեանին առջեւ դատուի Պօղոս վարդապետ իր հակառակորդներուն հետ, և կը յուսայ թէ աս կերպով ականատես վկաներու բազմութեամբ ճշմարտութիւնը յայտնուի: Ուրախութեամբ կը ծանուցանէ Պօղոս վարդապետին դարձը, և կ'ըսէ թէ խուռն բազմութեամբ ժողովուրդը դիմաւորեց և այլն: Վերջապէս կը խնդրէ որ անիկա հաստատուի իր պաշտօնին մէջ: Ասկէ ետքը մեզի հաղորդուելու գրութիւնները հետզհետէ կը ծանուցանենք:

Որ ինչ միանգամ զերից ամաց վեղելութիւն խռովութեան երկրի մերում 'ի 1850 յամենան Սեպ' գրեալ ամենայն պարագայիւք և համայն երեւելեաց և հոմարուեստից քաղաքիս կնքով վաւերացուցաք զմազպաթայն և ուղղեցաք յարդարադատ յատեան Զեր սուրբ, որով բողոք բարձեալ խնդրեցաք դատ ընդ մէջ մեր և ընդ մէջ Սապոնճեան Հայրապետին և նորոյ Առաջնորդին յայնմ յատենի որ ձեր կամք բարեհաճի հրամայել, և կամ ուր հակառակորդ մեր կամիցի:

Բայց մինչ դէռ ակն կալեալ մնայաք նորին պատասխանուոյ յանկարծակի եկն տէր Զարութիւն շնորհափայլ վարդապետն Առաջնորդ Կարնոյ 'ի քննութիւն անցից անցելոց խռովութեանց մերում. յայնժամ ամենեքեանք առ հասարակ ոչ իբրեւ զվարդապետ՝ զՔրիստոսի աշակերտ ընկալաք զնա, այլ իբրեւ ինքն զճշմարիտ խաղաղարարն զՅիսուս Եղեալ 'ի մօտ մեր ահաւասիկ սա է՝ որ եկն զն զմիջնորմն ցանկոյն խռովութեան մերում արդաբացի դատողութեամբ քակտեալ բարձցէ. և զերաւունս պաշտպանեցէ 'ի մէջ երկուց կուսակցութեց զարդարն և զյանցաւորն

ի միմեանց որոշեսցէ . . .

Սակայն դժբաղդաբար քանիցս անգամ ներկայացաք՝ բողոք բարձեալ և զօձիս պատառեալ խնդրեցաք ՚ի նմանէ յայտնի հրապարակաւ քննութիւն առնել, և երկուց կողմանց ամբաստանութեանց ըզմիմեանց զգրութիւնն քննել, և զարդարութիւնն հանել յերեւան: Ուր բոլորովին ունկնախից լեալ և հշինչ անսպեալ քանից մերոյ, երբեմն ասէր՝ իմ չէ եկեալ ՚ի քննութիւն՝ այլ ՚ի հաշտութիւն, և երբեմն՝ ՚ի լրտեսել եկեալ է իմ զձեզ և այլն: Բայց առանձինն առաքեալ բերէր մի մի զգիւղացիս սաստիկ գանէր արջառաջօք (զոր ՚ի ձեռին ունէր) և արկանէր ՚ի բանտ. ստիպէր զնոսա տալ ձեռագիր ինքեան այսու պայմանաւ, իբր այն թէ Պօղոս վարդապետն և Մ. Հարան պէյ քաղեն զոգիւ մեր, որոյ վասն եկեալ պաշարեցաք զԱռաջնորդարան, և ոչ թէ մեք մեզէն եկեալ բողոքեցաք զնեղութենէ մերմէ և այլն. . և միանգամայն իսկ ասել թէ ՚ի դիմաց Հայրապետին և Առաջնորդին քաջ փաստաբան եկաց ընդ դէմ ամենեցուն, և ոչ թէ իբրեւ արգարագատ քննիչ:

Իսկ աստանօր եկն տէր Պետրոս Սրբազան կաթողիկոս Տանն Աղթամարայ հանդերձ Եպիսկոպոսօք և իւրային թեմակաւօք երևելեօք՝ խնդրել դատ ՚ի դատաւորէ անտի և քննութիւն առնել վասն անցից Առաջնորդարանին՝ թէ արդարեւ գիւղացիքն ՚ի պաշարել և ՚ի սպանանել եկին, և թէ զնեղութենէ իւրեանց բողոքելոյ. և կամ թէ ով էր որ զսրիկայս քաղաքացւոց եհան ՚ի յոտս, և ետ զգիւղացիս դանակոծ առնել և մինչև անգամ մահացուցանել և այլն. բայց նա ոչ զկաթողիկոսն յերես իւր եհան, և ոչ ինքն ևս ետես զնա: Եւ իբրեւ բողոքեցին հասարակութիւնն գնալ ՚ի տեսութիւն նորա. և կամ ՚ի ներկայութեան նորին քննութիւն առնել. ետ պատասխանի՝ թէ անվաւեր կաթողիկոս է նա, վասն որոյ չէ արժան առաւել քան զմի ՚ի լոկ վարդապետաց ընդունել զնա. և այլն: Եւ մինչև անգամ ինքն կաթողիկոս զիջումն արարեալ գալ առ նոսա ՚ի միում յեկեղեցեաց ՚ի տեսութիւն և ՚ի քննութիւն, երբեք անլսող լեալ չընկա-

լան զնա. և այսու ևս ոչ շատացեալ զապթիայ առաքել առ կաթողիկոսն խնդրէր զարս գիւղացիս զի տարեալ յառանձնակի գանեսցէ և թէ ձեռագիր առնուցու ՚ի նոցունց: Բայց ոչ գիւղացիք գնացին, և ոչ նա ևս ետ, այլ խոժոռեալ բոլոր թէմականացն Աղթամարայ առին զկաթողիկոսն իւրեանց և գնացին. ասելով՝ թէ եթէ դուք ոչ ընդունիք, ընդունողք նորին պատրաստք են. և այլն: Եւ յետ այսորիկ թելադրութեամբ Հայրապետին ձեռք արկեալ փոխել զժողովն տեղոյ և այնպիսի զարս անպիտանս ընտրեաց զոր Հայրապետն մատնացոյց առնէր նմայ. և քանիցս անգամ ՚ի բողոքել հասարակութեան անդ նմա՝ թէ մեք դո՛հ եմք զժողովոյն մերոյ, և եթէ հարկ լինցի փոխել զնոսա ընտրութիւն նոցունց ՚ի մէջ ունի զկախումն. և կամ թէ Հարան պէյն և Հայրապետ սապոնձեան նաոցեն ՚ի ժողովի, և զմնացեալսն յետոյ ընտրեսցուք դէթ խաղաղութիւն լինիցի. ամենեկն ոչ անսպեալ նոցա՝ մինչև ժողովեցան ՚ի սուրբ նշան եկեղեցին գրէթ երեք հարիւրիւ չափ անձինք և կոչեցին անտանօր զնա ինքն Յարութիւն վարդապետն նախ դատ առնել և ապա զժողովականս ընտրել. առ այս ևս ետ պատասխանի թէ իմ ՚ի քննութիւն չէ եկեալ. այլ զժողովն կազմել և հաշտութիւն առնել. ուստի հասարակութիւնն ակամայ կամօք ընտրեաց ըզնոր ժողովականս և բաղմականիւք մազաթայիւ ներկայացոյց ինքեան. որ թէ և ՚ի վերին երեսս յակամայից ընկալաւ, բայց ՚ի միւսում աւուր զընտրեալսն՝ ՚ի հասարակութենէ փոփոխեաց և ետ ՚ի նոսա զքանի խառնակիչ անձինս, որոյ վերայ անընդունելի լեալ ՚ի հասարակութենէ մնաց գործն ցարդ և ազգն առանց ժողովոյ. զի զառաջինն բռնի մերժեաց ՚ի ժողովականութենէ, և երկրորդն առանց հաստատութեան մնաց մինչ ցօրս այս:

Եւ իբրեւ ետես սովաւ ինչ ոչ վճարի առաքեաց զզապթիայն և երեւր ՚ի Յնապատէ զՊօղոս վարդապետն առ ինքն բռնադատեաց զնա, նախ հաշտիլ ընդ Հայրապետին. և ապա տալ զհրաժարական վեր ելանելոյ ՚ի վանուց իւրոց և զնալ ՚ի

կարին և ուր կամիցի լինել Առաջնորդ, ես ասե տամ բերել ի սրբազան Պատրիարգէն կոնդակ և հրովարտակ գնալ յո՛ւ և կամիցիս և լինել Առաջնորդ և այլն և այլն :

Եւ այս ետ պատասխանի՝ Պօղոս վարդապետն թէ բարեոք է զոր հրամայես ինձ . բայց նախ դու արա զքննութիւն ընդ մեջ իմ և այնոցիկ, որ զուծամեայ զաշխատութիւնս իմ առ ոտն հարեալ, և ըզպայծառ անուն իմ ՚ի գիրս և ՚ի լրագիրս ընդ ամենայն աշխարհս ապականեալ հրատարակեաց) . և տես՝ թէ արդարեւ իմ են յանցանք . և նոքա ճշմարտութեամբ հրատարակեալ են . ես զքեզ ոչ իբրեւ զգառս քննել ընդունիմ այսօր, այլ իբրեւ զՍրբազան Պատրիարգ . զիս որով պատժովք դատապարտեցես պատրաստ եմ առանց ուրուք միջնորդի դատապարտիլ ՚ի քէն . և եթէ նոցա (այսինքն հայրապետին և առաջնորդին) են յանցանք միայն սրբեան զանուն իմ և ես ներեցից նոցա ըստ կանոնի վարդապետութեան : Եւ կամ թէ զանայցեն և ասիցեն թէ մեք չեմք որ զայն պիտի գործեցաք . տայցեն ինձ ահաւասիկ յանդիման քոյ զապահովագրութիւն իմն այսու պայմանաւ՝ թէ մեք զքէն ոչ ըզչար ինչ գրեալ եմք և ոչ զբարի և այլն : Յայնժամ Յարութիւն վարդապետ եհատ զթել բանին յասելն թէ նոքա ոչինչ գիտեն միայն եւ հաշտիր ընդ նոսա . զի իմ չէ եկեալ յայդպիսի մանրազնին քննութիւն այլ ՚ի հաշտութիւն և այլն

Եւ մինչդեռ այսպիսաբար սոքա բանագնաց լինելին ընդ միմեանս . գիւղացիք ժողովեցան յԱղթամար բռնադատելն ըզկաթուղիկոսն աալ ինքեանց զվաւերականքն հանգերձ միաբանութեամբ լինել չափմեական : Վասն որոյ անձար մնացեալ առաքեալ կոչեաց զՊօղոս վարդապետն գալ դարման տանել խռովութեանս այսմիկ . ուստի փութանակի ելեալ դիմեաց անդ :

Իսկ ՚ի միւսում աւուր Յարութիւն վարդապետն փոխանակ խաղաղացուցանելոյ զազգն առաւելապէս շիթեալ եթող և գնաց : Թէ և հասարակութին ընդ գնալն երկերիւր արամբ չափ գնացին առ նա յաղաչանս՝ առնել քննութիւն և ապա

ինքնին հաշտութիւն լինի . բայց ամենեին չանսացեալ բանից նոցա ասելով թէ ես առանձնակի քննեալ եմ և ահաւասիկ ունիմ գրել ՚ի Պօլիս և այլ զայսպիսիս պատասխանելոյն զկնի՝ գնաց :

Բայց Պօղոս վարդապետի հասեալ յԱղթամար աջակցեալ ընդ կաթուղիկոսն խաղաղացոյց զնոսա այսու պայմանաւ՝ թէ որովհետեւ պատճառ շիթութեան ձեր քննութիւն չառնելն է . ես ահաւասիկ երթեալ ՚ի Սոստանդուպօլիս մտից ընդ ձեր հաւաակորդսն ՚ի դատ առաջի գերագոյն առնելն Սրբազան Պատրիարգի և երկուց ժողովոց, և եթէ նոքա ևս չանսան բանից մերոց և ոչ արասցեն զքննութիւն անդանօր՝ դուք գիտաւիք և սոքա առանց երաշխաւորի չհամոզեցան . մինչև գնացին աստի արք երեւելիք քաղաքին երեսնիւ չափ անձինք . և եղեն երաշխաւոր նոցա, որով խաղաղացան և գնացին իւրաքանչիւր այր ՚ի տեղի իւր :

Եւ ՚ի վերայ այս ամենայնի միաբանութեամբ առաքեցաք զնախկին Առաջնորդական փոխանորդ զտէր Պօղոս Ազգասէր վարդապետն յոտս ձեր Սրբազնութեան խնդրել դատ ընդ Սապոնձեան Հայրապետին և ընդ նորոյ Առաջնորդին : Եւ ահաւասիկ մեք պատրաստ եմք ամենեքեանքս երբ հրամայեսցէ սրբազնութիւն ձեր դալ ընդ հակառակորդին մեր ՚ի ներկայութեան ձերում դատիլ, և ըստ օրինի՝ եթէ մեր են յանցանք դատապարտիլ արդարապէս ՚ի ձէնջ . և եթէ նոցա՝ գէթ ներել և հաշտութիւն արարեալ դարձցուք այսրէն սրբելով զանուն մեր, որ այժմ յանիրաւի ապականեալ են հակառակորդքն մեր : Ի վերջոյ ճշմարտապէս դիտացէ ձերդ Ազգասէր Տէրութիւն . զի խաղաղականութիւն երկրին մեր առկայացեալ է ՚ի ծայրս արդարադատ քննութեան և դատողութեան Ձերդ վեհափառութեան,

Ողջ լերուք արդարապէս դատողութեամբ պսակեալ արդար դատաւորք թագ ՚ի գլուխ արամեան ազինս :

Մնամք ամենախոնարհ ծառայչ
Վան Խաղափ Բուր հասարակութիւն :

ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ՏՆՕՐԷՆ Ա՝ ԺՎԱԶԻՐՃԵԱՆ
ՏՊԵԱԼ Ի ՎՈՍՏԱՆԴՆՈՒՊՈԼԻՍ